

Een onderzoek naar het functioneren van handleidingen bij schoolboeken

NIJS LAGERWEIJ

Instituut voor Onderwijskunde der Rijksuniversiteit te Groningen

Samenvatting

Regelmatig worden bij schoolboeken handleidingen voor de leerkracht op de markt gebracht. Van de kant van het onderwijskundige onderzoek is tot op heden relatief weinig aandacht besteed aan nut, effect en kwaliteit van dergelijke vormen van begeleiding van leerkrachten.

Het artikel geeft een beeld van gegevens die verkregen werden in een onderzoek betreffende het functioneren van handleidingen bij schoolboeken voor de brugklas (vakken: Engels, Moedertaal en Wiskunde).

Na een uitwerking van het begrip functioneren volgen enige gegevens die met behulp van een vragenlijst werden verzameld bij een representatieve steekproef van leerkrachten die lesgeven in de brugklas.

Aan de orde komen het gebruik en het bezit van handleidingen, zoals deze zich in de steekproef manifesteerden. In het materiaal werd tevens een groot aantal verbanden tussen verschillende variabelen nagegaan. Hiervan wordt verslag gedaan over de relaties tussen bezit, gebruik en functioneren enerzijds en enige onafhankelijke variabelen anderzijds. Tenslotte worden verbanden beschreven tussen het effect van het gebruik en enige andere aspecten van het functioneren.

1. Inleiding

Steeds vaker kan men op de leermiddelenmarkt vaststellen, dat door educatieve uitgeverij bij een schoolboek (ook wel aangeduid als methode) een handleiding voor de leerkracht wordt aangeboden. Ook in zogenaamde Curriculum-projecten in binnen- en buitenland blijken handleidingen een rol te moeten vervullen. Zo'n handleiding bevat meestal een overzicht van de achtergronden van de methode en geeft in veel gevallen aanwijzingen voor het

gebruik in het onderwijs.

Men kan zich afvragen wat het nut en effect van deze vorm van begeleiding van de leerkracht zijn. Gebruikt men die handleidingen wel en laat men zich er bij het lesgeven door inspireren? Welke functies kunnen handleidingen vervullen en hoe hanteert men de bestaande handleidingen in de praktijk?

Het blijkt dat in de onderwijskundige literatuur weinig antwoorden aan te treffen zijn op bovenstaande vragen. Uitgaande van de opvatting, dat een handleiding een belangrijk hulpmiddel voor de leerkracht kan zijn bij het didactisch handelen (i.c. het voorbereiden, uitvoeren en evalueren van onderwijsleerprocessen) lijkt het relevant door onderzoek wat meer licht te brengen in de gestelde problematiek. Het spreekt overigens vanzelf, dat ook in het kader van curriculumontwikkeling en -verspreiding betekenis gehecht moet worden aan de mogelijkheden van begeleiding en verantwoording door middel van schriftelijk materiaal.

In het raakvlak van curriculumtheorie en theorieën van het didactisch handelen krijgt de handleiding betekenis als middel tot verantwoording van de methode c.q. het onderwijsleerpakket en als hulpmiddel ter ondersteuning van het didactisch handelen.

Tegen deze achtergrond is een onderzoek in de Nederlandse onderwijssituatie opgezet en uitgevoerd. Het project werd gesubsidieerd door de Stichting voor Onderzoek van het Onderwijs (SVO) en had plaats in de periode van 1 april 1973 tot 1 november 1975.

Het doel van het onderzoek was naast het beschrijven van de bestaande situatie in (een deel van) het onderwijsveld, ook het opsporen van variabelen en de onderlinge relaties tussen deze variabelen die van invloed zijn op het functioneren van handleidingen. Het geheel was gericht op het vinden van aanwijzingen op grond waarvan een verantwoorde ontwikkeling – en in samenhang daarmee een goed gebruik – van handleidingen verwacht mogen worden.

Op grond van de literatuurstudie kon weinig hou-

vast gevonden worden voor het geven van aanwijzingen ter optimalisering van het ontwikkelen en functioneren van handleidingen. Met het oog daarop leek een empirisch onderzoek in (een deel van) het onderwijsveld verantwoord. Ten gevolge van de grote omvang en verscheidenheid van de leermarkten diende dit onderzoek zich o.a. om beheers-technische redenen wel te beperken tot een onderdeel van die markt. Gekozen werd voor handleidingen bestemd voor de vakken Engels, Wiskunde en Moedertaal in de brugklas (van het lager beroeps-onderwijs en het algemeen voortgezet onderwijs).

In het empirisch gedeelte van de studie zijn twee delen te onderscheiden. In het ene deel werden de aangetroffen handleidingen nader geanalyseerd. Met behulp van een daartoe ontworpen analysemodel werd de inhoud van 37 handleidingen (15 voor Engels, 8 voor Wiskunde en 14 voor Moedertaal) in kaart gebracht. Door interviews met auteurs en uitgevers werd informatie verkregen over onderwerpen als de relatie tussen uitgever en auteur, het ontwikkelingsproces van methode en handleiding en het doel van de handleiding. Uit interviews met leerkrachten kwamen wensen naar voren betreffende inhoud en vormgeving van handleidingen.

In het tweede deel van het onderzoek is gepoogd gegevens te verkrijgen over het functioneren van handleidingen. Ook hier weer beperkt tot de genoemde drie vakken in de brugklas. In dit artikel wordt alleen ingegaan op hetgeen in het tweede deel van het onderzoek naar voren is gekomen. In het volgende wordt voornamelijk aandacht besteed aan de resultaten van genoemd onderdeel uit het onderzoek. Theoretische en methodologische aspecten worden slechts aangeduid voor zover van belang voor het volgen van de tekst.

Voor meer informatie over deze aspecten als ook over de mogelijke bijdrage die door de studie is geleverd aan het optimaliseren van ontwikkelen en functioneren van handleiding moet worden verwezen naar de publikatie: *Handleidingen in het onderwijs (1)*.

2. Wat is functioneren?

Teneinde een empirisch onderzoek naar het functioneren van handleidingen mogelijk te maken is eerst het functioneren nader gespecificeerd. Daarna werd een instrument geconstrueerd waarmee het functioneren gemeten kan worden.

Uitgangspunt was dat het voor de leerkracht

mogelijk is de handleiding te raadplegen. Dat raadplegen bestaat dan uit het ter hand nemen van het betreffende voorwerp om de daarin voorkomende informatie te lezen. Het gebruiken van een handleiding – synoniem voor ‘raadplegen’ – kan op verschillende wijzen plaats hebben. Teneinde die verschillen in kaart te kunnen brengen is in het onderzoek een aantal aspecten aan het functioneren onderscheiden t.w.

- *Frequentie* – het aantal keren dat de handleiding wordt geraadpleegd.
- *Doel* – datgene waarvoor de handleiding geraadpleegd wordt. Hierin werd onderscheid aangebracht tussen: (1) *het gebruiksmoment, de fasen van het didactisch handelen*, t.w. het voorbereiden, uitvoeren en evalueren; (2) *de componenten van het onderwijsleerproces*, t.w. doelen, didactische werkvormen, leerinhouden, evaluatie.
- *Effect* – de gevolgen van het raadplegen op het didactisch handelen. Hier wordt onderscheid gemaakt tussen: (1) *volgzaamheid*, het opvolgen van de aanwijzingen uit de handleiding; (2) *satisfactie*, oordeel over de handleiding in het algemeen, over het werken met de handleiding, over de vorm waarin deze beschikbaar is en over de bruikbaarheid van onderdelen uit de handleiding.

Hiermede wordt duidelijk, dat het onderzoek naar het functioneren voornamelijk gericht is op de gebruikswijze(n) van leerkrachten en in mindere mate op het object handleiding.

Mede op grond van ander, verwant onderzoek, werd verwacht, dat er variabelen zijn, die met het al of niet functioneren samenhangen². Deze variabelen zijn in drie hoofdgroepen onderscheiden:

- Algemene persoonsgegevens (leeftijd, geslacht); autonomie (volgens Janssen, De Kuyper)³;
- Beroepsgegevens (opleiding, onderwijservaring, vak, enz.);
- Werksituatie (soort school, samenwerking collega's, enz.).

In het onderzoek is nagegaan op welke wijze deze variabelen in verband staan met het functioneren. Op grond van eventueel voorgaand onderzoek was het echter niet duidelijk welk soort verband verwacht mocht worden (b.v. positief of negatief, remmend of stimulerend). Om dat verband op het spoor te komen was een exploratieve fase noodzakelijk.

De stand van kennis maakte het nauwelijks mogelijk uit te gaan van hypothesen ten aanzien van het functioneren. Dit ten gevolge van het ontbreken van theorie en empirisch onderzoek op het onderhavige terrein. In aansluiting op hetgeen o.a. De Groot daarover schrijft is gekozen voor een zo volledig

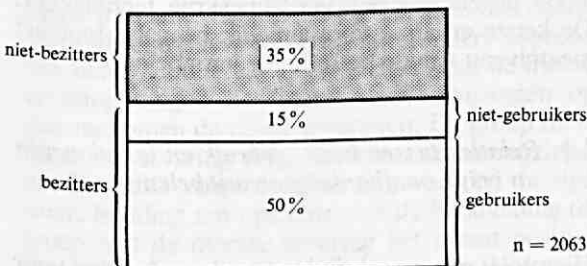
mogelijk universumonderzoek teneinde de waarde van een aantal variabelen voor alle individuen te bepalen⁴.

Het gaat om een onderzoek met een voornamelijk descriptief en exploratief karakter. De doelstelling is niet alleen het verkennen van het veld of het registreren van verschijnselen: "De onderzoeker gaat wel uit van zekere verwachtingen, van een min of meer vaag theoretisch raam, hij is gericht op het vinden van bepaalde soorten samenhangen in zijn materiaal, maar deze zijn niet in de vorm van scherp gestelde (toetsbare) hypothesen vooraf door hem geformuleerd, zodat ze ook niet in eigenlijke zin getoetst kunnen worden"⁵.

In het hiernavolgende zal een aantal van de beschrijvende gegevens en een aantal van de aangetroffen relaties worden weergegeven. Deze gegevens zijn verkregen met behulp van een vragenlijst (post-enquête). Dit instrument werd na enige proefnemingen met leerkrachten in een definitieve vorm gesteld en gezonden naar een representatieve steekproef van leerkrachten, die lesgeven in de brugklas in de vakken Wiskunde, Moedertaal en Engels. De totale response (2063 lijsten) bedroeg 56 % en is voor een post-enquête goed te noemen⁶.

3. Beschrijvende gegevens

De ruim 2000 respondenten (34% Wiskunde, 35% Moedertaal en 30% Engels), die representatief geacht worden voor de populatie brugklasleerkrachten voor de vakken Wiskunde, Moedertaal en Engels, blijken samen gebruik te maken van ruim honderd verschillende methodes. Handleidingen komen voor bij 16% van de Wiskunde methodes, 29% van de methodes voor Moedertaal en 53% van de methodes Engels.

Figuur 1. Verdeling respondenten naar bezit en gebruik.

Bijna tweederde van de leerkrachten is in het bezit van een methode waarbij een handleiding ontwikkeld is. Het bleek, dat de helft van de respondenten tot gebruikers kon worden gerekend⁷. De totale groep is percentageel samengesteld zoals in figuur 1 is weergegeven.

Bijna de helft van de bezitters geeft aan dat de handleiding elke week gebruikt wordt, terwijl 1/5 deel de handleiding bij elk lesuur gebruikt. Duidelijk werd, dat de handleiding vooral bij de voorbereiding van het lesgeven een rol speelt.

Om een antwoord te krijgen op de vraag welke onderdelen in de handleiding voorkomen en welke daarvan vooral geraadpleegd worden, werd de respondenten een zestal componenten voorgelegd. Deze componenten zijn ontleend aan een binnen het onderzoek ontwikkeld analysemodel voor handleidingen⁸. Het betreft de volgende componenten:

- *Algemene principes* waarop de methode is gebaseerd;
- *Didactische aanwijzingen* voor het aanbieden en behandelen van de leerstof;
- Aanwijzingen voor te gebruiken hulpmiddelen (*media*);
- Aanwijzingen om de leerresultaten van de leerlingen te bepalen (*evaluatiemiddelen*);
- Informatie over inhoud (doel) van de te behandelen leerstofonderdelen (*doelstellingen*);
- Een categorie *anderszins* (door respondenten zelf in te vullen).

Ten aanzien van bovenstaande componenten moesten de respondenten twee vragen beantwoorden. Ten eerste: Welke van de gegeven componenten komt in uw handleiding voor? Ten tweede: Welke van deze componenten worden door u met name geraadpleegd? (maximaal 3 aankruisen). De resultaten van dit onderdeel van de vragenlijst zijn neergelegd in tabel 1. De eerste twee kolommen in de tabel geven het percentage leerkrachten met een handleiding waarin een bepaalde component niet respectievelijk wel voorkomt. In de derde kolom is het percentage leerkrachten vermeld die een bepaalde component hebben gerekend tot een van de drie door hen het meest geraadpleegde onderdelen van de handleiding. Daarbij is het aantal leerkrachten bij wie de component in hun handleiding voorkomt op 100 % gesteld.

Uit het overzicht blijkt dat de component 'didactische aanwijzingen' bij bijna alle leerkrachten in de handleiding voorkomt (93.1%) en door 79.7% van die leerkrachten die een handleiding hebben, waarin deze component voorkomt, geraadpleegd wordt. Ook de componenten 'algemene principes' en 'doel-

Tabel 1. Vraag: Overzicht percentages leerkrachten bij wie bepaalde component in de handleiding (niet) voorkomt en geraadpleegd wordt.

componenten	komt niet voor bij	komt voor bij	wordt m.n. geraadpleegd door
algemene principes	22.9 %	75.3 %	17.4 %
didactische aanwijzingen	5.1 %	93.1 %	79.7 %
media	41.8 %	56.4 %	37.6 %
evaluatiemiddelen	44.4 %	53.8 %	56.7 %
doelstellingen	23.8 %	74.4 %	47.7 %
anderszins*	88.5 %	9.7 %	64.9 %

* De opmerkingen die bij deze component gemaakt werden, bleken betrekking te hebben op het voorkomen van de volgende onderdelen: extra/alternatieve leerstof (34x); antwoorden, oplossingen (24x); tekst van tapes bij Engels (11x); planning v.d. leerstof in tijd (9x); achtergrondinformatie (7x); niet in te delen (9x). In 10 gevallen kon het antwoord ondergebracht worden in de gegeven componenten.

stellingen' komen in de handleidingen van leerkrachten vrij frequent voor (resp. bij 75.3 % en 74.4 % van de leerkrachten). Het raadplegen van deze componenten is echter aanzienlijk minder vaak gescoord n.l. door resp. 17.4 % en 47.7 % van die leerkrachten. Hoewel aanwijzingen betreffende te gebruiken hulpmiddelen (media) bij meer dan de helft van de respondenten in de handleiding voorkomen (56.4 %), blijkt slechts 37.6 % van de leerkrachten, bij wie dat het geval is, deze aanwijzingen te rekenen tot de drie meest geraadpleegde componenten.

In de vragenlijst werd ook geïnformeerd naar de mate van het opvolgen van de aanwijzingen uit de handleiding. Het bleek dat ruim 40 % van de handleidinggebruikers de gegeven aanwijzingen nooit, zelden of zo nu en dan opvolgt. Het oordeel over de handleiding bleek in het algemeen nogal positief te zijn. Omstreeks 80 % geeft aan dat men het werken met de handleiding plezierig vindt en eenzelfde percentage zegt positief tegenover de in gebruik zijnde handleiding te staan.

In de volgende tabel is weergegeven hoe de leerkrachten het werken met de handleiding beoordelen in relatie tot het lesgeven.

Tabel 2. Percentage leerkrachten dat het werken met de handleiding als beter, gemakkelijker, moeilijker ervaart.

lesgeven	beter?	gemakkelijker?	moeilijker?
ja	39 %	63.5 %	4.6 %
nee	23 %	20.5 %	85 %
weet niet	35.2 %	14.2 %	8.2 %
	100 %	100 %	100 %

Wanneer de antwoordcategorieën 'nee' en 'weet ik niet' samen worden genomen lijkt de volgende inter-

pretatie van de tabel gerechtvaardigd. Dat door het gebruik van een handleiding het lesgeven verbetert (subjectief gezien) is voor 39 % van de leerkrachten het geval. Duidelijk is dat het lesgeven voor 63.5 % wordt vergemakkelijkt en voor 85 % er niet moeilijker op wordt.

4. Exploratie naar verbanden

Zoals hiervoor reeds opgemerkt werd, leent het gevonden materiaal zich voor het nagaan van verbanden tussen een groot aantal variabelen. In deze paragraaf wordt een overzicht gegeven van enige resultaten. Er zijn twee onderdelen. Eerst komen aan bod de relatie tussen bezit, gebruik en functioneren van een handleiding enerzijds en enige onafhankelijke variabelen anderzijds. Daarna worden verbanden beschreven tussen het effect van handleidinggebruik en enkele andere aspecten van het functioneren.

(Voor de toetsing is gebruik gemaakt van verschillende, nagenoeg steeds verdelingsvrije, technieken⁹. De keuze ervan is voornamelijk bepaald door het meetniveau van de betreffende variabelen.)

4.1. Relaties tussen bezit, gebruik en functioneren en enige onafhankelijke variabelen

Hier volgt een omschrijving van de verbanden voor de overzichtelijkheid geordend per onafhankelijke variabele. Hoewel er erg veel significante verbanden

(alle $\alpha < .05$) aangetroffen zijn, kan gelet op het exploratief karakter van het onderzoek, alleen gesproken worden van veronderstellingen. De aangetroffen significante verbanden zouden in een volgend onderzoek als toetsbare hypothesen dienst kunnen doen.

De afhankelijke variabelen zijn:

- Het bezit van een handleiding;
- Het gebruik van een handleiding;
- Het functioneren van de handleiding; hiervoor werd een onderscheid gemaakt tussen de frequentie (het gebruik gelet op de mogelijkheden), het opvolgen van de aanwijzingen, de algemene houding tegenover de handleiding, (uitgedrukt in de vierpuntsschaal van zeer positief tot zeer negatief) en het verbeteren van het lesgeven (door het gebruik van een handleiding.)

De volgende onafhankelijke variabelen hangen op verschillende wijze samen met de drie afhankelijke variabelen:

- Leeftijd

Bij stijging van de leeftijd neemt het bezit van handleidingen toe, terwijl het gebruik van een handleiding daarbij afneemt. Het opvolgen van aanwijzingen uit de handleiding neemt toe met het stijgen van de leeftijd, terwijl het oordeel over de handleiding dan tevens positiever wordt. Bovendien treft men dan meer de opvatting aan dat het lesgeven verbetert door de handleiding.

- Ervaring

Bij toename van het aantal jaren ervaring in het onderwijs stijgt het bezit van een handleiding. Het gebruik neemt echter af bij toename van de ervaring. De frequentie van het gebruik (een niet monotoon verband) is het hoogst bij de groep met de minste ervaring. Leerkrachten met de meeste ervaring gebruiken daarna de handleiding het meest. De groep met 2 tot 6 jaar ervaring gebruikt de handleiding het minst frequent. Er werd eveneens een niet monotoom verband gevonden bij twee andere aspecten van het functioneren. Leerkrachten met de meeste ervaring volgen het meest de aanwijzingen op, daarna komen de minst ervarenen. De groep met 2 tot 6 jaar ervaring volgt het minst de aanwijzingen op. Dezelfde volgorde doet zich voor bij de algemene houding ten opzichte van de handleiding (de groep met de meeste ervaring het meest positief, enz.). Naarmate de ervaring toeneemt, denkt men vaker, dat het lesgeven door het gebruik van een handleiding verbetert.

- Geslacht

Het gebruik van een handleiding komt bij een hoger percentage vrouwen voor dan mocht worden verwacht. Andere significante verbanden zijn met betrekking tot bezit en functioneren niet gevonden.

- Opleiding

Leerkrachten met kweekschool (pedagogische academie) bezitten vaker een handleiding dan anders opgeleide collega's. Universitair opgeleiden en MO-B bezitters gebruiken de handleiding aanzienlijk minder dan de andere leerkrachten. Zij hebben verder een minder positief oordeel over de handleiding en vinden ook minder dat het lesgeven er door verbetert. De kweekschool (PA) gediplomeerden volgen de aanwijzingen meer op dan de overige leerkrachten.

- Vak

Bij leerkrachten Engels komen vaker het bezit en het gebruik van een handleiding voor dan bij Moedertaal en Wiskunde. Ook worden de Engelse handleidingen in een hogere frequentie gebruikt. Vaker worden bij Engels de aanwijzingen opgevolgd en is het oordeel positiever. Leerkrachten Engels verwachten vaker een verbetering van het lesgeven dan leerkrachten Wiskunde en Moedertaal.

- Tevredenheid met opleiding

Leerkrachten die tevreden zijn met hun pedagogisch-didactische opleiding nemen een positieve houding in ten opzichte van de eigen handleiding. Zij die hun vakkennis voldoende achten, constateren minder vaak een verbetering van het lesgeven dan leerkrachten die hun opleiding ten aanzien van de vakkennis onvoldoende vinden.

- Autonomie

Autonomie (i.c. mate waarin de rol van de leerkracht bij het onderwijsproces wordt gezien als de centrale, alleen verantwoordelijke, figuur) heeft geen verband met het bezit van een handleiding. Wel neemt het aantal gebruikers toe naarmate men een lagere autonomie-score heeft. Naarmate men meer autonoom is, maakt men minder frequent gebruik van en is men minder positief over de handleiding. Er is geen relatie tussen autonomie en het opvolgen van aanwijzingen. Hoe meer autonoom men is, des te minder vindt men dat het lesgeven verbetert door handleidinggebruik.

– *Schoolgrootte*

Bij stijging van het aantal leerlingen per school nemen het bezit en het gebruik van handleidingen af.

– *Soort brugklas*

Leerkrachten L.B.O. zijn eerder bezitters en gebruikers van handleidingen dan leerkrachten van het algemeen voortgezet onderwijs. In het lager beroepsonderwijs worden handleidingen frequenter gebruikt. Bij het A.V.O. volgt men minder de aanwijzingen op, staat men minder vaak positief tegenover de handleiding. Bij het L.B.O. verwacht men ook meer verbetering van het lesgeven dan bij het A.V.O.

– *Opvattingen over handleidingen*

Teneinde nadere informatie te verkrijgen over hoe de respondenten dachten over enkele aspecten van de handleiding werden tien uitspraken (opvattingen) in de vragenlijst opgenomen. Van de voorgelegde uitspraken blijken er vijf zowel met het bezit als met het gebruik van een handleiding samen te hangen.

Het gaat om de volgende verbanden:

Uitspraak 1: 'Een handleiding is voor mijn vak noodzakelijk'. Naarmate men het meer met deze opvatting oneens is, nemen de percentages bezitters en gebruikers af.

Uitspraak 2: 'Handleidingen worden door de leerkrachten nauwelijks gebruikt'. Het aantal bezitters en het aantal gebruikers nemen toe naarmate men het meer oneens is met deze uitspraak.

Uitspraak 3: 'Bij een goede methode is een handleiding overbodig'. Het aantal bezitters en het aantal gebruikers nemen toe naarmate men het meer oneens is met deze uitspraak.

Uitspraak 4: 'De bestaande handleidingen dragen niet bij tot verbetering van de praktijk'. Naarmate men het met deze opvatting minder eens is, stijgt het aantal bezitters en het aantal gebruikers.

Uitspraak 5: 'Vanwege mijn opleiding heb ik geen handleiding nodig'. Naarmate deze uitspraak minder wordt onderschreven neemt het aantal bezitters en gebruikers toe.

Op grond van de aangetroffen relaties is enig commentaar wel op zijn plaats. Een aantal van de relaties lijkt nogal voor de hand te liggen. Zo mocht toch aangenomen worden, dat leeftijd en ervaring op nagenoeg dezelfde wijze verband zouden houden

met de aangegeven variabelen. Minder vanzelfsprekend is wellicht, dat de volgzzaamheid van de oudere leerkrachten groter is dan van de jongeren. Een soortgelijke situatie werd in het onderzoek van Santini¹⁰ gesignaleerd. Het geven van verklaringen voor dat verschijnsel is op grond van de onderzoeksgegevens niet mogelijk. Ook Santini veronderstelt wel enige oorzaken, maar de werkelijke waarde daarvan blijft vooralsnog onopgehelderd. (Willen jongeren meer gedetailleerde aanwijzingen? Staan zij kritischer tegenover bestaande handleidingen?) Evenmin duidelijk is waarom vrouwen meer gebruik maken van de handleiding dan mannen. Het valt op dat leerkrachten met kweekschool (PA) opleiding zich in veel gevallen onderscheiden van collega's met zogenaamd hogere opleidingen. De laatstgenoemde groep blijkt van mening dat voor hen handleidingen niet zo erg zinvol zijn. Zij gebruiken deze dan ook minder en oordelen minder positief dan de eerstgenoemde groep.

Het verschil tussen de vakken wijst erop, dat leerkrachten Engels meer waardering voor de handleiding hebben dan de overige respondenten. Ten aanzien van de autonomie-score zou men de verwachting kunnen hebben dat naarmate men zich meer autonoom instelt het gebruik van de handleiding minder is. Het gaat bij de autonomie immers om de opvatting dat de leerkracht al of niet de centrale alleenverantwoordelijke figuur is. De aangetroffen verbanden passen wel in deze verwachting, maar het opvolgen van aanwijzingen bleek niet samen te hangen met de autonomie.

In het lager beroepsonderwijs heeft de handleiding op verschillende variabelen meer betekenis dan in het A.V.O. Mogelijkerwijs is hier opnieuw de opleiding van invloed, in die zin dat hoger opgeleiden meer voorkomen in het A.V.O. Verscheidene verbanden tussen de uitspraken enerzijds en bezit en gebruik anderzijds lijken eveneens nogal voor de hand te liggen. Het is bijvoorbeeld bepaald niet verrassend, dat de noodzaak meer wordt beaamd door hen die ook zelf een handleiding bezitten en gebruiken dan door leerkrachten bij wie dat niet het geval is. En wie meent op grond van zijn opleiding geen handleiding nodig te hebben, zal dan ook wel minder daarvan gebruik maken dan personen die deze mening niet zijn toegedaan.

4.2. *Relaties tussen het effect van het gebruik en enkele andere aspecten van het functioneren*

In totaal is van 15 vragen nagegaan of er verband

Tabel 3. Relaties tussen effect van handleiding-gebruik en enkele andere aspecten van het functioneren.

vraag- nummer		vraag 50 beter lesgeven t =	vraag 51 vergemak- kelijken t =	vraag 52 moeilijker lesgeven t =
41	raadplegen voor de voorbereiding [frequentie]	9.59 [$<.01$]	10.32 [$<.01$]	- 0.41 [n.s.]
42	raadplegen tijdens de les [frequentie]	11.08 [$<.01$]	10.96 [$<.01$]	0.64 [n.s.]
43	raadplegen bij de beoordeling [frequentie]	8.47 [$<.01$]	6.90 [$<.01$]	-0.88 [n.s.]
46	gebruiksfrequentie gelet op de mogelijkheden	12.83 [$<.01$]	12.61 [$<.01$]	-1.43 [n.s.]
47	opvolgen van de aanwijzingen [frequentie]	11.27 [$<.01$]	10.43 [$<.01$]	-0.73 [n.s.]
48	houding t.o.v. de eigen handleiding	12.50 [$<.01$]	13.32 [$<.01$]	-2.27 [$<.05$]
49	werken met de handl. [plezierig-onplezierig]	11.67 [$<.01$]	6.70 [$<.01$]	-2.64 [$<.05$]
55	bruikbare weergave doelstellingen	6.22 [$<.01$]	5.92 [$<.01$]	1.37 [n.s.]
56	bruikbaarheid leerstofoverzicht	7.36 [$<.01$]	8.33 [$<.01$]	0.46 [n.s.]
57	bruikbaarheid achtergrondinformatie	6.88 [$<.01$]	5.35 [$<.01$]	2.18 [$<.05$]
58	zinvolle uiteenzetting didactische principes	- 8.35 [$<.01$]	7.26 [$<.01$]	0.66 [n.s.]
59	bruikbare weergave leerdoelen	8.74 [$<.01$]	7.78 [$<.01$]	-0.14 [n.s.]
60	bruikbare aanwijzingen voor leerstofaanbieden	8.98 [$<.01$]	9.49 [$<.01$]	0.20 [n.s.]
61	bruikbaarheid aanwijzingen voor gebruik leer- en hulpmiddelen	7.99 [$<.01$]	6.72 [$<.01$]	2.18 [$<.05$]
62	bruikbaarheid aanwijzingen voor evaluatie	6.12 [$<.01$]	4.71 [$<.01$]	-0.26 [n.s.]

bestaat tussen deze vragen en de uitspraak dat het lesgeven erdoor verbetert, erdoor vergemakkelijkt of er moeilijker door wordt. In tabel 3 worden de gevonden t-waarden alsmede het significantieniveau aangegeven (t-standaard normaal verdeeld). Vooraf wordt nog opgemerkt, dat het ogenschijnlijk niet nodig is om zowel naar het vergemakkelijken als ook naar het moeilijker worden te vragen. Toch zijn beide vragen opgenomen, omdat weliswaar het lesgeven door de handleiding kan verbeteren, maar dat hoeft nog niet in te houden, dat door gebruik van de handleiding het lesgeven gemakkelijker c.q. moeilijker wordt. Alle drie vragen werden dan ook in de vragenlijst opgenomen teneinde meer informatie te verkrijgen omtrent de mogelijke samenhang.

In de tabel wordt duidelijk dat alle 15 vragen significant samenhangen met de uitspraak dat door het gebruik van een handleiding het lesgeven verbetert en vergemakkelijkt. Aangezien het hier verloop-toetsen betreft volgens Cochran Armitage¹¹ kan verondersteld worden dat naarmate men meer (of vaker) op de 15 vragen positief scoort men meer (of vaker) van mening is dat het lesgeven verbetert of vergemakkelijkt door gebruikmaking van de handleiding. Samenvattend gesteld: De leerkrachten die de handleiding gebruiken, zien ook verbetering van het didactisch handelen. Bovendien zijn zij van mening dat het lesgeven erdoor vergemakkelijkt.

Hoe frequenter men gebruik maakt, de aanwijzingen opvolgt, de eigen handleiding positief waardeert, hoe meer verbetering en vergemakkelijking men ziet. Eveneens geldt, dat hoe plezieriger men het werken met de handleiding vindt en hoe bruikbaar-der men de verschillende aanwijzingen voor de componenten, zoals doelstellingen, leerstofoverzicht, achtergrondinformatie acht, hoe beter men erdoor meent les te geven, resp. hoe meer men van mening is dat dat vergemakkelijkt.

Voor het verband met de vraag of het lesgeven moeilijker wordt door gebruikmaking van de handleiding kan worden vastgesteld dat slechts voor vier vragen een significante relatie is gevonden. Naarmate men positiever oordeelt over en/of plezieriger werkt met de eigen handleiding is men minder vaak van mening dat het lesgeven er door bemoeilijkt wordt. Naarmate de achtergrondinformatie bruikbaar-der is, wordt eveneens het lesgeven moeilijker. Dat geldt ook voor de toename van bruikbaarheid van aanwijzingen voor gebruik van leer- en hulpmiddelen. De laatste twee relaties liggen voor de hand, daar immers met achtergrondinformatie alléén nog niet een verbetering te verwachten is.

Gebruik van meer leer- en hulpmiddelen vraagt vanzelfsprekend meer inspanning en organisatie van de leerkracht en kan zeker als 'moeilijker lesgeven' geïnterpreteerd worden.

5. Besluit

Het heeft weinig zin alleen op basis van het bovenstaande een uitvoerige nabeschuiving te houden. Zoals in de inleiding reeds vermeld werd, bestaat er weinig systematisch verzameld materiaal omtrent aanwezigheid en gebruik van handleidingen bij schoolboeken. In het voorafgaande is vermeld wat in het onderzoek over de betekenis van aanwezige handleidingen bij de onderzochte groep leerkrachten naar voren is gekomen. Het bleek o.a. dat de variabele 'vak' invloed heeft op onafhankelijke variabelen zoals bezit, gebruik en functioneren. Het generaliseren van de resultaten naar andere vakken is dan ook niet goed mogelijk. Ook de gegevens die in het exploratief gedeelte van het onderzoek verkregen zijn, dragen nog een voorlopig karakter. De vele gevonden samenhangen kunnen worden beschouwd als toetsbare hypothesen voor volgend onderzoek. Daarmee komen wij, zoals zo vaak in sociaal wetenschappelijk onderzoek, tot de vaststelling, dat met publikatie van de resultaten de problematiek nog niet volledig is opgelost. De onderhavige studie maakt daarop geen uitzondering: verder onderzoek is noodzakelijk en aanbevelenswaardig.

De studie is opgezet vanuit de opvatting dat handleidingen een belangrijk hulpmiddel voor de leerkracht kunnen zijn. In deze opvatting wordt de handleiding niet gezien als een eventueel commercieel aantrekkelijk lokmiddel bij een onderwijspakket. Veeleer gaat het om een onmisbaar middel ter informatie aan (a.s.) gebruikers omtrent verantwoording van doelstellingen, uitgangspunten en ontwikkelingswijze van de betreffende methode. In het onderzoek is gebleken, dat zo'n hulpmiddel ook door practici op prijs gesteld wordt. Er zijn bouwstenen aangedragen voor de verdere opbouw van theorievorming rondom de gestelde problematiek. Voortzetting van bestudering van vraagstukken rond de handleiding moet ook voor de onderwijspraktijk van belang geacht worden.

Voor verder onderzoek komen nog vele mogelijkheden in aanmerking. Gedacht kan worden aan een replicatie in andere delen van het onderwijsveld, terwijl ook een meer toetsend onderzoek zou kunnen worden opgezet. In het bijzonder zou in het kader van een curriculumproject gebruik kunnen worden gemaakt van de in de studie gerapporteerde gegevens. Anderzijds zou door hantering van andere onderzoekstechnieken, bijvoorbeeld door (les)observatie, meer informatie verkregen moeten worden over de feitelijke invloed van de inhoud van de handleiding op het leerkrachten gedrag.

Uitbreiding van het onderzoek in de richting van het schoolboek zou zeker ook aanbeveling verdienen. Ten onrechte is er tot nu toe in de onderwijsresearch relatief erg weinig aandacht besteed aan het schoolboek. Toch speelt een dergelijk leermiddel, zoals ieder ook uit eigen ervaring wel weet, een grote rol in het onderwijzen en leren op school. Onderzoek dat zich b.v. richt op kwaliteitsverbetering van dit leermiddel verdient een hoge prioriteit¹².

De bedoeling van dit artikel is onder meer de aandacht te vestigen op de mogelijkheid van voortzetting.

Noten

1. Zie: N. Lagerweij, *Handleidingen in het onderwijs. Een onderwijskundig onderzoek naar het functioneren van handleidingen bij schoolboeken in de brugklas*. Ten Brink, Meppel, 1976.
2. Met verwant onderzoek worden o.a. bedoeld: P. H. Taylor, *How teachers plan their courses*. London, 1970.
B. Santini, *Das Curriculum im Urteil der Lehrer*. Basel, 1971.
U. P. Lundgren, *Frame factors and the teaching process*. Stockholm, 1972.
K. Aregger, *Interaktion im lehrerzentrierten Curriculumprozess*. Basel, 1973.
H. P. M. Creemers, *Evaluatie van onderwijsstijlen binnen het aanvankelijk lezen*. Utrecht, 1974.
J. A. M. Carpay, *Onderwijs-leerpsychologie en leergangontwikkeling in het moderne vreemdetalen-onderwijs*. Utrecht, 1975.
3. G. Janssen, A. de Kuyper, Meting van de houding tegenover onderwijsvernieuwing. *Ped. Stud.*, 1974 (51), p. 280-293. Uit dit onderzoek werden negen met elkaar samenhangende uitspraken (items) overgenomen. In het onderzoek betreffende handleidingen bleek, dat de negen items hoog correleren met het gemiddelde en dat ze onderling laag correleren. Op basis daarvan is geconcludeerd, dat de schaal in de nieuwe situatie opgenomen evenzeer een autonomiefactor meet als in het onderzoek van Janssen en De Kuyper (zie ook Lagerweij, o.c., 1976, p. 83).
4. A. D. de Groot, *Methodologie*. Den Haag, 1962, p. 319.
5. *Ibid.*, p. 322.
6. Vgl. I. Gadourek, *Sociologische onderzoekstechnieken*. Arnhem, 1969, p. 202.
7. Tot de groep gebruikers worden gerekend de leerkrachten die 'ja' antwoordden op de vraag: 'Hebt u de handleiding ingezien?' en die vervolgens behoren tot degenen die dat inzien niet langer dan één cursusjaar geleden deden.
8. Zie ook N. Lagerweij, R. Clements, D. Kuipers, K. Westerhof, *Een onderzoek naar het functioneren van*

handleidingen bij leerboeken. Interiumrapport. Groningen, 1974.

9. Voor nadere verantwoording zie Lagerweij, o.c. 1976, p. 214-218.
10. Zie: B. Santini, o.c., p. 76.
11. Zie: H. de Jonge, G. Wielenga, *Statistische methoden voor psychologen en sociologen*. Groningen, 1963, p. 267 e.v.v.
12. Zie: N. A. J. Lagerweij, *Onderwijskundige kanttekeningen bij de beoordeling van schoolboeken*. In: *Voordrachten gehouden tijdens de nationale onderwijstentoonstelling 1976*. Utrecht, 1976, p. 111-119.

Curriculum Vitae

N. A. J. Lagerweij (1938). Opleiding tot onderwijzer (1958). Studeerde vanaf 1965 pedagogiek aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Na het doctoraal examen (1970, specialisatie onderwijskunde) werd hij wetenschappelijk medewerker bij het Instituut voor Onderwijskunde te Groningen met als werkterrein didactologie. Daarvoor was hij enige jaren werkzaam als leerkracht bij het lager onderwijs en hoger beroepsonderwijs. Sinds 1973 is hij voor 4/5 weektaak lid van de Innovatiecommissie Middelenschool. Hij promoveerde in 1976 op het proefschrift: *Handleidingen in het onderwijs*.

Adres: Couwenhoven 61-24, Zeist.